Corrected preprint of the paper published in „Vrijeme metamorfoza“, Barbarić, D. (ed.), Zagreb: Matica hrvatska, 2009.

O LOGICI I METAFIZICI VREMENA

Srećko Kovač

Institut za filozofiju, Zagreb

Uvod

U svome središnjem djelu, *Metamorfoze metafizike,*[1] baveći se u posljednjem poglavlju povijesnim razvojem filozofije općenito, Marijan Cipra izložio je svoju fundamentalnu, metafizičku teoriju vremena. Primjereno je toj teoriji postavio zahtjev za revizijom logike, pri čem bi klasična logička načela istovjetnosti, isključenoga srednjega i neprotuslovlja izgubila bezuvjetnu valjanost, odnosno vrijedila bi samo pod određenim vremenskim uvjetima.

U prvome se odjeljku bavimo odnosom metafizičkih i logičkih načela kako ih Cipra izlaže u *Metamorfozama metafizike*. U drugome odjeljku dajemo elemente moguće formalizacije Ciprina pojma vremena. U trećem odjeljku Ciprin pojam vremena primjenjujemo na pogled u razvoj samoga Ciprina filozofijskoga djela.

1 Prvi metafizički principi i logika

1.1 Transcendentali i vrijeme

Poopćavajući rezultate svoje filozofijske analize prije svega grčke metafizike, Marijan Cipra u *Metamorfozama metafizike* dolazi do tri esencijalna, tri modalna i tri temporalna principa (transcendentala[2]) (209-210/227-229, 223/244-245, 261/285). Ti su principi podijeljeni, nadalje, prema trima vidovima u tri skupine, i to tako da se u svakoj od njih nalaze po jedan esencijalni, modalni i temporalni princip kojima je „esencijalnost, modalnost i temporalnost ... uzajamno istovjetna i stoga konvertibilna“ (210/229):

[1] *Metamorfoze metafizike* (*MM*) citiramo samo navođenjem brojeva stranica, i to prema 1. izdanju (Zrinski, Čakovec 1978), a iza kose crte navodimo i odgovarajuće stranice 2. izdanja (Matica hrvatska, Zagreb 1999), koje je gotovo istovjetno prvomu.

[2] Cipra ih još nazivlje „supertranscendentalima“, u razlici prema tradicionalnim skolastičkim transcendentalima (210-211/230).

„Sve, što jest, stoga „jest“ ili „imade“ svoj bitak kao svoju nužnost i prošlost, svoje bivanje kao svoju sadašnjost i mogućnost, i svoju zbilju kao svoju budućnost i stvarnost.“ (210/229)

Ciprini se transcendentali mogu prikazati tablično:

	ESENCIJALI	MODALI	TEMPORALI
PRVI VID	bitak	nužnost	prošlost
DRUGI VID	bivanje	mogućnost	sadašnjost
TREĆI VID	zazbiljnost	stvarnost (sloboda)	budućnost

Karakteristično je za Ciprinu metafiziku da je vrijeme ravnopravno uvršteno u transcendentale, što se temelji na njegovu osobitu shvaćanja vremena pomoću „ja sada“. „Sada“ je naime nedjeljivo, individuum („individuum ergo est nunc“, citira Cipra latinski prijevod Prokla), i to u obuhvatnome smislu u kojem jedno te isto postaju atom i nedjeljivo „duševno-duhovno“ ja, i to kako čovjekovo ja, tako i božansko ja (124/136, 258/282). Takvo transcendentalno vrijeme Cipra još zove i „bivstvenim vremenom“, koje se, napokon, ne sastoji u drugome doli u preobrazbama jednoga jedinoga „ja sada“. Pridajući vremenu takvu temeljnu ulogu, Cipra napominje, primjerice, kako je „temporalna diferencija“ prošlosti i budućnosti dublja od razlike esencije i egzistencije (262/287).

Kao jednu od glavnih zadaća *MM*, Cipra je postavio upravo rješenje problema „metafizike vremena“, i to težeći uravnoteženomu rješenju između tradicionalnoga isključivanja vremena iz metafizike (i uvrštavanja u fiziku), s jedne strane, i na vremenitosti zamišljene antimetafizike (Heidegger), s druge strane.

1.2 Klasična logička načela i transcendentali

Cipra pokazuje kako klasična logička načela istovjetnosti, isključenoga srednjega i neprotuslovlja ne odgovaraju dobro metafizičkim transcendentalima. Ona su, prema Cipri, doduše primjerena bitku, nužnosti i prošlosti, ali nisu primjerena bivanju, mogućnosti i sadašnjosti, niti zazbiljnosti, stvarnosti i budućnosti.

Cipra za neisključenje trećega u sadašnjosti (bivanje) navodi kako „za bivajuće biće budućnost nije jednoznačno odrediva“ (upućujući na Aristotela, *De interpretatione* 9), tj. kad se radi o budućim događajima, ne mora uvijek jedna od protuslovnih rečenica biti istinita (212/231, 329 bilj. 45 / 232 bilj. 46, 330 bilj 46 / 234 bilj. 47).[3] Kao primjere za samoprotuslovnu budućnost (zazbiljnost) Cipra navodi samosvijest, „mišljenje mišljenja“, „samouzrok“ (*causa sui*), slobodu (222/243-244, te gore navedene bilješke 45/46 i 46/47). Na te ćemo se primjere još vratiti.

Kako ćemo poslije prijeći na formalnu analizu, napomenimo da u formalnome jeziku suvremene logike načelo istovjetnosti glasi $\forall x(\varphi \rightarrow \varphi)$, načelo isključenoga srednjega $\forall x\ (\varphi \vee \neg\varphi)$, a načelo neprotuslovlja $\forall x\ \neg(\varphi \wedge \neg\varphi)$, te da su u standardnome (klasičnome) pristupu sva međusobno istovrijedna.[4] U iskaznoj logici ti se oblici svode redom na $\varphi \rightarrow \varphi$, $\varphi \vee \neg\varphi$ i $\neg(\varphi \wedge \neg\varphi)$. U logici se prvoga reda kao načelo istovjetnosti katkad uzimlje i oblik $\forall x\ x = x$.

U tradiciji, načelo isključenoga srednjega služi, prema Cipri, svođenju drugoga vida transcendentalâ na načelo istovjetnosti, a načelo neprotuslovlja služi svođenju trećega vida transcendentalâ na načelo istovjetnosti. Stoga klasična logika s bezuvjetnim važenjem načela istovjetnosti, isključenoga srednjega i neprotuslovlja sve transcendentale svodi na bitak, nužnost i prošlost:

1. Načelo istovjetnosti, A je A (A=A), vrijedi za bitak-nužnost-prošlost.
2. Načelo isključenoga srednjega, A je B ili ne-B, isključuje bivanje-mogućnost-sadašnjost.
3. Načelo neprotuslovlja, A nije ne-A, isključuje zazbiljnost-stvarnost-budućnost.

Spomenutu klasičnu redukciju logike Cipra povezuje i s karakterom suda u tradicionalnoj logici. Istina se suda tu temelji na sastavljanju i rastavljanju pojmova (Aristotel), na diskurzivnosti, a ne na kontinuitetu zbilje i „neposrednome doticaju mišljenja i bića“. Sud nije „sinoptičko sazrenje cjeline“, nego ima „presuđujući“ („juridički“) karakter, kojim razlučuje istinu od neistine u skladu s načelom neprotuslovlja, te tako sud može uhvatiti samo „bivši, nužni i faktički vid“ istine, a neuhvatljivi su mu „bivanje i svrha, mogućnost i budućnost“. Napomenimo da je prema Cipri neposredan dodir („poistovjećenje“) uma i zbilje (pojma i

[3] Napomenimo da se mjestimice u Ciprinu tekstu stječe dojam kao da se pritom radi samo o mogućnosti trećega između dviju suprotnosti („krajnosti“) (bilj. 45/46).
[4] Tako gdjegdje i Cipra (212/230-231) diskusiju o načelu isključenoga srednjega (u povodu sudova o budućim događajima) podvodi pod diskusiju o načelu neprotuslovlja.

ideje), na što su napokon i usmjerene *MM,* sačuvan u Platonovoj dijalektici, ali nestaje u Aristotelovoj silogistici. (Usp. 192-195/208-212, 205-206/222-223, 216-217/237-238.) Otuda, primjerice, i posebna uloga i primjena Platonova dijaloga *Parmenid* u samome Ciprinu izlaganju metafizike „sopstva“.

1.3 Logika kao „istinsko umijeće bivstvenog mišljenja“

Umjesto redukcije metafizičkih transcendentala pomoću klasičnih logičkih načela, Cipra traži – „napuštanje isključivog važenja načela protuslovlja“ i „njegovo revidiranje za volju duhovnog uvida“ (214/235). Štoviše, umjesto svođenja svih načela na načelo istovjetnosti Cipra dodaje *načelo drugotnosti*, koje bi odgovaralo bivanju, mogućnosti i sadašnjosti, i *načelo svršnosti*, koji bi odgovaralo zazbiljnosti, stvarnosti (slobodi) i budućnosti (224/246).[5]

> „Tek ovim principijelnim proširenjem logika se može osloboditi svog isključivo bivšeg i nužnog vida, te uključivši sve principijelne esencijale, modale i temporale postati istinskim umijećem bivstvenog mišljenja.“ (224/246)

„Bivstveno mišljenje“ uključuje ne samo neposrednu umsku spoznaju zbilje (istovjetnost uma i zbilje), nego, kako Cipra ističe, i spoznaju nesupstancijalnih, negativnih bića, neistine, zla, pričina i krivotvorenja bića, koji su pod načelom istovjetnosti spoznatljivi samo kao lišenost (privacija). Cipra polazi od toga da subjekt klasičnoga logičkoga suda (u skladu s klasičnim logičkim načelima) može uvijek biti samo neko biće (sud uvijek govori nešto o nečem). Stoga „nebićevno biće“ prema Cipri ne omogućava nikakav „supstancijalan sud“, ne može se javiti kao subjekt suda, te se prema tome takvim sudom uopće ne može pojmiti. „Nebićevno biće“, pričin i krivotvorenje bića spoznatljivi su samo polazeći od svih triju principa revidirane logike (211/229-230).

Cipra upućuje na to kako je već Aristotel spoznao ograničenost načela neprotuslovlja i isključenoga trećega kad se radi o budućim događajima (212/231, 329 bilj. 45 / 231 bilj. 46). Riječ je o već spomenutome poznatome mjestu u *De Interpretatione* 9, gdje se analizira je li sud o slučajnim budućim događajima (npr. ‘Sutra će biti pomorska bitka’) nužno istinit ili

[5] Na drugome mjestu (330, b. 46 / 234 bilj. 47) Cipra govori o „principu mogućnosti“ i o „principu zazbiljnosti kao svrhe“, te zatim o potrebi „ograničenja“ i „transformacije“ aristotelovske logike.

neistinit. Cipra odmah dodaje i obrazlaže kako načelo neprotuslovlja, kao i načelo isključenoga srednjega, nema „pouzdano važenje“ ni za sadašnjost, no na ta ćemo Ciprina obrazloženja doći malo poslije. Iako je Aristotel bio svjestan nekih granica klasičnih logičkih načela, Cipra pokazuje kako reducirani oblik logike koji se temelji na spajanju i rastavljanju pojmova, potječe upravo od Aristotela. Aristotel se, prema Cipri, usredotočio na „pojavni vid Logosa kao govora i mišljenja“, te je u njega logika „izgubila iz vida Logos sam kao iskon i prvobitno jedinstvo svakoga govora i mišljenja“ (225/247).

2. O logici vremena – elementi za formalizaciju

Ciprin zahtjev za proširenjem logike novim načelima uz načelo istovjetnosti, objektivno je u skladu s razvojem neklasičnih logika u proteklome stoljeću. U različitim oblicima neklasičnih logika (primjerice, višev rijednosna logika, intuicionistička logika, diskusijska logika, relevantna logika, itd.) napušta se ovo ili ono od klasičnih logičkih načela, uz redefiniranje pojedinih logičkih djelatelja, definiranje novih vrsta modela, redefiniranje pojma istine i valjanosti, revidiranje pravila zaključivanja, itd.[6] Katkad se logike u kojima iz protuslovlja ne slijedi „eksplozija“ posljedica, zajednički nazivlju „parakonsistentnim“ logikama, a logike u kojima ne vrijedi načelo isključenoga srednjega, „parakompletnim“ logikama. Kako je vidljivo iz gornjega, i starije logike sadrže neklasične elemente, kao što je to slučaj, primjerice, u spomenutoj Aristotelovoj analizi kontingentnih iskaza o budućnosti, ili u Kantovu shvaćanju predikacije i kopulativnoga suda (konjunkcija).[7]

Pokušajmo istražiti može li se uopće i kako izgraditi jedna logika koja bi zadovoljila osnovne zahtjeve Ciprine metafizike vremena. Ima li logičkih struktura, modela, i s njima povezanoga pojma istine, sa značajkama koje Cipra traži za novu logiku „bivstvenoga mišljenja“? Shvaćajući i razumijevajući što Cipra na raznim mjestima u *MM* kazuje o vremenu, tražimo, gradimo i promatramo logičke strukture koje bi nam, s jedne strane, trebale potvrditi da je takva teorija moguća i održiva, i s druge strane, omogućiti i daljnja istraživanja Ciprina ili sličnih pojmova vremena. Zadržat ćemo se pritom ovdje samo na polaznim odredbama takve

[6] Sve to pridonosi kako boljemu shvaćanju klasičnih logičkih načela i područja njihove primjene, tako i boljemu shvaćanju logike općenito kao i onih područja koja se primjerenije mogu opisati neklasičnim pristupom. Cipra pak govori o „dokidanju“ triju klasičnih načela, što treba uključiti kako njihovo „razumijevanje“, tako i „nadogradnju novim principima“ (329 bilj. 45 / 231 bilj. 46).

[7] Uz potonje usp. S. Kovač: *In what sense is Kantian principle of contradiction non-classical?* „Logic and Logical Philosophy“, 17/2008, str. 251-274..

moguće logike (model, istinitost). Time, jasno, dajemo Ciprinoj filozofiji oblik koji joj on sam nije dao i koji se čak na prvi pogled čini nespojivim s njome. Ipak, pomoću takve svojevrsne „metamorfoze“ Ciprine filozofije (kao korak u smjeru „nove“ logike, koju je na općenit način Cipra najavljivao) čini se da možemo pridonijeti daljnjemu rasvjetljivanju i razvijanju Ciprina spoznajnoga doprinosa.[8]

2.1 Vremenski kontinuum i „sada“

Uzmemo li kao „mjeru“ vremena realni kontinuum (skup realnih brojeva), te imamo na umu da je vrijeme kao bivanje, prema Cipri, kontinuirano, Ciprino vrijeme možemo shvatiti kao „kontinuum“ s istaknutom ulogom trenutka „sada“ shvaćenim kao „ja sada“.[9] Osnovna obilježja i značajke toga pojma vremena formalno ćemo opisati na strogom linearnom uređaju trenutaka (<), s dodatnim svojstvom gustoće i potpunosti.[10] Taj ćemo pojam vremenskoga kontinuuma poslije dopuniti i jednom podstrukturom koja se grana iz prošlosti u budućnost, a koja će nam omogućiti da shvatimo neka neklasična svojstva sadašnjosti i budućnosti.

U kontinuiranome vremenu svaki prerez ima granicu, bilo kao najkasniji trenutak prethodnoga vremena, bilo kao prvi trenutak nadolazećega vremena. No ovdje, u Ciprinoj teoriji vremena, tu ćemo granicu shvatiti izdvojeno, ne kao pripadnu prethodnomu ili nadolazećemu vremenu, nego upravo kao zaseban trenutak „sada“. Uočimo da ni lijevo ni desno od granice ne postoji nikakav razmak, skok ili praznina prema prošlosti, odnosno prema budućnosti, a niti je samo „sada“ neki razmak koji se proteže u vremenu. Strogo linearno, gusto i potpuno vrijeme zvat ćemo vremenskim kontinuumom, koji dobro predstavlja glavna

---

[8] Cipra o svom pristupu povijesti filozofije kaže: „Naš dijalog s misliocima prošlosti ne bi imao nikakvog smisla, kad bismo u njemu tražili samo doslovno značenje njihovih bivših iskaza. Tek ono što duh pogledom usmjerenim uvijek na budućnost i na svrhu razvitka prozire kao *klicu budućega* u ovim starim tekstovima, samo to on uzima u sebe i svojim radom preobražava dalje ...“ (215-216/236-237).

[9] Cipra se u svom razmatranju vremena nadovezuje na Aristotelovu analizu vremena u *Fizici* (Δ, 10-14), te upravo pojam kontinuuma (iako ponajprije u smislu nekoga „prostornoga dodira“) drži „središnjim pojmom“ Aristotelove fizike, a na neki način i ontologije (236/258). Ipak, Cipra govori i o Aristotelovu kolebanju između dvaju određenja vremena, kao kontinuiranoga i kao diskontinuiranoga, te diskontinuiranost (vremena kao mjere) vidi utemeljenu u tome što je, prema Aristotelu, „svako brojenje... jedan diskretni kvantitet“ (263/289). Ako „brojenje“ shvatimo u vezi s modernim pojmom „prebrojivosti“ (definiranim odgovaranjem 1—1 skupu pozitivnih cijelih brojeva), jasno je da brojenjem ne možemo postići kontinuiranost. Ako pak mjeru, „brojenje“, povežemo sa skupom realnih brojeva, koji je neprebrojiv, postižemo kontinuiranost. Nema teškoće u tome da u modelu vremena realni kontinuum kao mjeru naknadno zamijenimo nekim prebrojivim ili konačnim skupom (diskretno vrijeme, gusto vrijeme i sl.).

[10] Strog linearni uređaj jest irefleksivan, $\neg t < t$, prijelazan, $t < t' \wedge t' < t'' \Rightarrow t < t''$, i povezan, $t < t' \vee t = t' \vee t' < t$. Gustoća znači da između dvaju trenutka uvijek ima i trenutak između, $t < t' \Rightarrow \exists t'' (t < t'' \wedge t'' < t')$; potpunost znači da ni na jednome prerezu skupa nema praznina, nego da uvijek postoji granični član (najveći jedne ili najmanji druge sastavnice prereza).

obilježja Ciprina pojma vremena.[11] Kako Cipra ne spominje da bi vrijeme imalo prvi i posljednji trenutak, a govori o „neprekidnome samooslobađanju bitka“ (261/285), o stalnome drugotvorenju sopstva (302/334), o „beskonačnoj slobodnoj budućnosti“ (263/287), uzet ćemo da je vremenski kontinuum beskonačan u smjeru prošlosti i u smjeru budućnosti.[12] U oslonu na Aristotela (*Physica*, 222 a 10-20) Cipra razlikuje zbiljsko i moguće sada:

1) Granica prereza u vremenskome kontinuumu s jedne je strane fiksna i nepomična („zbiljska“), te možemo reći da „spaja“ prošlost i budućnost.
2) Također, granica se, kao moguća, u vremenskome kontinuumu može staviti u bilo koji trenutak, ona je pomična (kroz cijelo vrijeme). Stoga možemo reći da „sada“ nije samo *jedan* trenutak, te da se iz trenutka u trenutak mijenja i postaje različito. U tom smislu „sada“ razdvaja prošlost i budućnost.

Očito je također (a) da se granica („sada“) u vremenskome kontinuumu sama ne proteže ni kroz kakav vremenski razmak, te je u tom smislu „nedjeljiva“, „individuum“, i nije neki dio vremena (nije u vremenu). S druge strane, (b) upravo kao sadašnja granica, jedino ona i jest u vremenu ako vrijeme shvatimo tako da prošlost više nije, a budućnost još nije. (Usp. 124/136.)

2.2 Neklasične sadašnjost i budućnost

Kako je već rečeno, klasični logički zakoni istovjetnosti, isključenoga srednjega i neprotuslovlja, prema Cipri, pouzdani su kad je riječ o prošlosti (bitku i nužnosti), ali nisu pouzdani kad je riječ o sadašnjosti ili budućnosti. Navest ćemo glavne Ciprine razloge ukidanja klasičnih logičkih zakona za pojedine dimenzije vremena i naznačiti moguće

[11] „Gusto“ je vrijeme ono u kojem nema skokova (jer između svaka dva trenutka uvijek ima barem još jedan trenutak), no ono još uvijek sadrži praznine: npr. konvergiranje dvaju dijelova vremena mjerenoga racionalnim brojevima, prema iracionalnome broju u sredini. Stoga „gustoća“ nije dostatna za kontinuiranost trenutaka u vremenu. Tek dodatni uvjet potpunosti osigurava da svaki prerez (na dva dijela) u vremenu ima granicu, a nema praznina.

[12] Simetrija u vremenu (na što dolazimo poslije) pokazat će da nije riječ tek o „beskonačnom napredovanju“ vremena, nego ujedno i o nekom vraćanju (kruženju), ali ne u isto, nego u prošlošću posredovano slično. Prema svem, „najdrevniju prošlost“ bitka i njegovu „najdalju budućnost“ ne bi trebalo shvatiti kao određene krajnje točke u vremenu, kad se već „vrijeme ne razlikuje od bića“ (262/287), tj. vrijeme i bitak su „jedno te isto“ (258/282).

posljedice toga ukidanja na strukturi vremena, koju ćemo formalno opisati u sljedećem pododjeljku.

1) Za sadašnjost, prema Cipri, ne vrijedi zakon isključenoga srednjega. To bi značilo da rečenica 'Bit će pomorske bitke ili neće biti pomorske bitke' nije logički valjana (nužno istinita). To je razumljivo ako budućnost shvatimo kao razgranatu, tako da svaka grana predstavlja jednu budućnosnu alternativu, a pritom samu budućnost (F i ¬F) shvatimo kao gransku opću budućnost (ono što vrijedi u svim budućnosnim alternativama).

   Cipra također kaže da načelo neprotuslovlja vrijedi ako se odnosi na sadašnje stvari, ali da ne vrijedi za sadašnjost, strogo uzevši, jer, kako je pokazala gornja analiza vremenskoga kontinuuma,

   a) sadašnjost pripada i ne pripada vremenu, jest i nije isto, spaja i razdvaja vrijeme,
   b) sadašnjost je "puka mogućnost'" (moguće je i φ i ne-φ)

   (212/231).

2) Za budućnost ne vrijedi zakon neprotuslovlja, jer „stvari, koje ne postoje uvijek, zazbiljno sadrže moguće postojanje i nepostojanje". U razgranatome modelu vremena to znači da isti predmet u jednoj budućnosnoj grani može imati neko svojstvo, a drugoj to svojstvo može izostati.

   No Cipra govori i o budućnosnome protuslovlju predmetâ koje ne proizlazi iz njihove kontingentnosti. Imajmo na umu pritom da je za Cipru budućnost zamjenljiva sa zazbiljnošću, a to znači i sa svrhovitošću, kao i sa slobodom. Tako, su primjerice, samosvijest (330 b. 46 / 234 bilj. 47) i „mišljenje mišljenja" samoprotuslovni ukoliko jedan te isti predmet treba biti mišljenje, a ujedno i ono što je tim mišljenjem mišljeno. Slično je protuslovlje sadržano i u pojmu samouzroka (*causa sui*), gdje isti predmet treba biti uzrok, ali i uzrokovan tim istim uzrokom. Takva nas budućnost vodi strukturi u kojoj, osim grananja budućnosti, ima i grananja predmeta u budućnosti, i to na (različite) likove s različitim svojstvima. Predmetne su oznake (imena, konstante, varijable) u takvoj strukturi dvosmislene i mogu označivati više likova (rekli bismo, istoga predmeta), koji se u prošlosti i sadašnjosti poklapaju, dok se u budućnosti mogu

razdvojiti. Tako će Aristotelovo „mišljenje mišljenja“ imati kao jedan lik sebe kao misleće biće, a kao drugi lik sebe kao mišljeno biće. Slično i „samosvijest“. Nadalje, „samouzrok“ (*causa sui*) imat će kao jedan lik sebe kao uzrokujući predmet, a kao drugi lik sebe kao uzrokovani predmet.

2.3 Struktura vremena i istinitost

Prelazimo sada na formalizirani opis osnova logike vremena sa uključenim značajkama Ciprine teorije vremena. Jezik te logike bit će uobičajen jezik vremenske logike, gdje je $\varphi \rightarrow \psi = \neg(\varphi \wedge \neg\psi)$, $G = \neg F \neg$, a $H = \neg P \neg$ (F: bit će, P: bilo je; G: uvijek će biti, H: uvijek je bilo). Dodatno ćemo razmotriti i dodavanje vremenskoga djelatelja N („sada“). Najprije će to biti samo iskaznologički jezik (s P_1, P_2, ... kao iskaznim slovima), a zatim ćemo ga proširiti u odgovarajući jezik vremenske logike prvoga reda.

Jedan od najpoznatijih razreda modela za vremensku logiku, pogodan za modeliranje nedeterminističkoga shvaćanja vremena, jesu ockhamovski modeli, formalno definirani u A. N. Priora.[13] Na razini iskazne logike, u svrhu modeliranja teorije vremena u *MM*, možemo upotrijebiti ockhamovske modele bez ikakvih modifikacija, ali je potrebno, što ćemo i učiniti, na specifičan način definirati pojam istinitosti. Na razini logike prvoga reda, kako ćemo pokazati, potrebno je modificirati i ockhamovske modele. Iskazni ockhamovski modeli, koje za našu svrhu možemo zvati i iskaznim *MM*-modelima, definiramo prema Thomasonu[14]. Oni sadrže skup T vremenskih trenutaka, relaciju < između vremenskih trenutaka, vremenske grane, relaciju ≈ istovrijednosti vremenskih grana prema vremenskim trenutcima (vrijeme se grana u budućnost), i vrjednovanje iskaznih slova u kontekstu prethodnih elemenata modela (okvir). Evo formalne definicije:

[13] Prior, A. N.: *Past, Present and Future*, Oxford University Press, Oxford 2002. (prvo izdanje: 1967), str. 113-136. Naziv „ockhamovski modeli“, kako se rabi u vremenskoj logici, ipak ne podrazumijeva da je njime točno pogođen izvorni pojam vremena Williama Ockhamskoga. Smatra se da tomu pojmu bolje odgovaraju Nishimurini modeli (1979.), nazvani još i „leibnizovskim“ modelima (Bräuner, T. i dr.: *Determinism and the Origin of Temporal Logic*, u: Barringer, H. i dr. (ur.), *Advances in Temporal Logic*, Kluwer, Dordrecht etc. 2000.).

[14] Thomason, R. H.: *Combinations of Tense and Modality*, u: Gabbay, D. i Guenthner, F. (ur.), *Handbook of Philosophical Logic*, 2. izdanje, sv. 7, Kluwer, Dordrecht etc. 2002., str. 216-217.

DEFINICIJA 1 Iskazni (ockhamovski ili) *MM*-model M jest uređena petorka $\langle T, <, G, \approx, V\rangle$, pri čem:

1) T je neprazan skup (vremenih trenutaka)

2) $< \ \subseteq \ T \times T$ (umjesto $t < t'$ možemo pisati i $t' > t$), $<$ je strogo linearno (i, primjerice, kontinuirano ili diskretno)

3) G je neprazan skup (vremenskih grana)

4) $\approx \ \subseteq \ T \times G \times G$ (relacija „istovrijednosti“ u vremenu među granama), gdje

a) $g \approx_t g$

b) ako $g' \approx_t g$ i $t' < t$, onda $g' \approx_{t'} g$

(neformalno, $g' \approx_t g$ znači da je grana g' istovrijedna grani g do trenutka t, a uvjet b kazuje da se vrijeme grana samo u budućnost)

5) V je funkcija vrjednovanja takva da $V(P) \subseteq T \times G$, s time da vrijedi:

$$g' \approx_t g \text{ i } t' \leq t \quad \Rightarrow \quad \langle t', g'\rangle \in V(P) \text{ akko } \langle t', g\rangle \in V(P)$$

Na ockhamovskome modelu sada na specifičan način definiramo istinitost i neistinitost, kako bismo obuhvatili glavne karakteristike Ciprine teorije vremena. Govorimo o specifičnoj *MM*-istinitosti. Specifičnosti su uvedene kako bi se definicijski obuhvatilo ukidanje zakona isključenoga srednjega za sadašnjost, te ukidanje zakona neprotuslovlja za budućnost. Evo tih specifičnih obilježja:

1) *MM*-istinitost ([2]) niječnih formula ($\neg\varphi$) definirana je zasebno;

2) *MM*-istinitost definirana je ne samo modelom M i parom $\langle t, g\rangle$ (kako je uobičajeno u logici ockhamovskoga vremena), nego i dodatnim trenutkom (t') prema kojem se određuje istovrijednost vremenskih grana; no taj trenutak t' izravno ne utječe na *MM*-istinitost jednostavnih formula.

Obilježje 1) omogućuje da $F\varphi \vee \neg F\varphi$ bude *MM*-neistinito, tj. da zakon isključenoga srednjega ne vrijedi u sadašnjosti prema obziru na budućnost. Obilježje 3) omogućuje istinita protuslovlja, $\varphi \wedge \neg\varphi$, u budućnosti. – Protuslovnost pak sadašnjosti kao mogućnosti očita je iz činjenice da će u različitim trenutcima, od kojih je svaki jedno moguće „sada“, moći biti istiniti međusobno protuslovni iskazi.

Evo sada i definicije *MM*-istinitosti za iskaznu logiku:

DEFINICIJA 2 [Iskazna *MM*-istinitost, $\vDash$]

1

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash p$ akko $\langle t, g\rangle \in V(p)$ (gdje je p je iskazno slovo)

b) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg p$ akko $M, \langle t, g\rangle, t' \nvDash p$ (gdje je p je iskazno slovo)

2

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \varphi \wedge \psi$ akko ima $g' \approx_{t'} g$ za koji $M, \langle t, g'\rangle, t' \vDash \varphi$, i ima $g'' \approx_{t'} g$ za koji $M, \langle t, g''\rangle, t' \vDash \psi$

b) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg(\varphi \wedge \psi)$ akko za svaki $g' \approx_{t'} g$, $M, \langle t, g'\rangle, t' \vDash \neg\varphi$, ili za svaki $g' \approx_{t'} g$, $M, \langle t, g'\rangle, t' \vDash \neg\psi$

3

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \varphi \vee \psi$ akko za svaki $g' \approx_{t'} g$, $M, \langle t, g'\rangle, t' \vDash \varphi$, ili za svaki $g' \approx_{t'} g$, $M, \langle t, g'\rangle, t' \vDash \psi$

b) $M, \langle t, g\rangle, t \vDash \neg(\varphi \vee \psi)$ akko ima $g' \approx_{t'} g$ za koji $M, \langle t, g'\rangle, t' \vDash \neg\varphi$ i ima $g'' \approx_{t'} g$ za koji $M, \langle t, g''\rangle, t' \vDash \neg\psi$

4

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash F\varphi$ akko za svaki $g' \approx_t g$ ima $t'' > t$ za koji $M, \langle t'', g'\rangle, t \vDash \varphi$

b) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg F\varphi$ akko za svaki $g' \approx_t g$ i za svaki $t'' > t$, $M, \langle t'', g'\rangle, t \vDash \neg\varphi$

5

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash P\varphi$ akko za svaki $g' \approx_t g$ ima $t'' < t$ za koji $M, \langle t'', g'\rangle, t \vDash \varphi$

b) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg P\varphi$ akko za svaki $g' \approx_t g$ i za svaki $t'' < t$, $M, \langle t'', g'\rangle, t \vDash \neg\varphi$

Za primjer, pokažimo pod kojim uvjetima može biti *MM*-neistinito $FP \vee \neg FP$ (čime se opovrgava zakon isključenoga srednjega u sadašnjosti prema obziru na budućnost), te pod kojim uvjetima može biti *MM*-istinito $F(P \wedge \neg P)$ (čime se opovrgava zakon neprotuslovlja za budućnost).

PRIMJER 1

$M, \langle t, g\rangle, t' \nvDash FP \vee \neg FP$

$\Leftrightarrow$ ima $g' \approx_{t'} g$ za koji $M, \langle t, g'\rangle, t' \nvDash FP$, i ima $g'' \approx_{t'} g$ za koji $M, \langle t, g''\rangle, t' \nvDash \neg FP$

To pak znači da

ima h' $\approx_t$ g' takav da za svaki t'' > t, M, ⟨t'', h'⟩, t $\not\models P$, i

ima h'' $\approx_t$ g'' takav da za neki t''' > t, M, ⟨t''', h''⟩, t $\not\models \neg P$ (pritom mora biti t' < t''').

Napokon, to pretpostavlja da ⟨t'', h'⟩ $\notin$ V(P) i ⟨t''', h''⟩ $\in$ V(P).

Na donjoj smo slici zbog jednostavnosti uzeli da je t = t'.

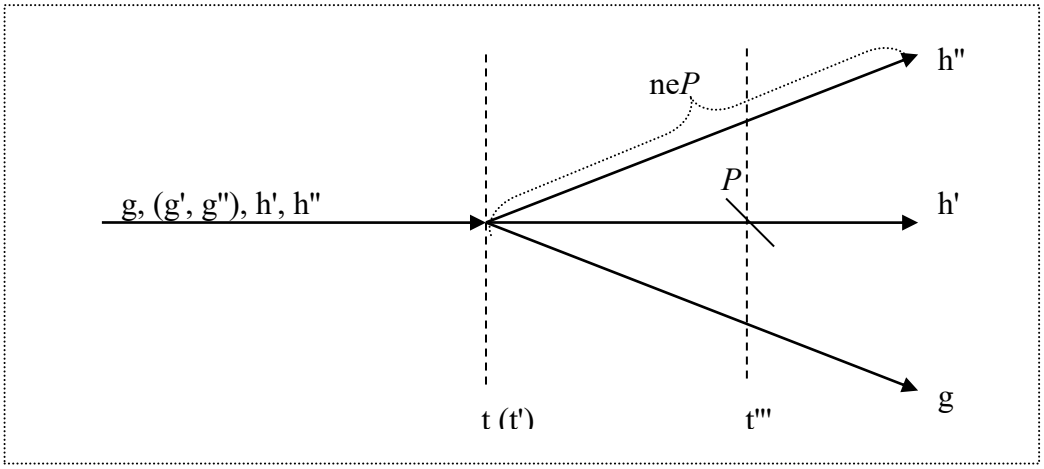

PRIMJER 2

M, ⟨t, g⟩, t' ⊨ F($P \wedge \neg P$)

⇔ za svaki g' $\approx_t$ g ima t'' > t za koji M, ⟨t'', g'⟩, t ⊨ $P \wedge \neg P$

Nadalje M, ⟨t'', g'⟩, t ⊨ $P \wedge \neg P$

⇔ ima g'' $\approx_t$ g' takav da M, ⟨t'', g''⟩, t ⊨ P, i

ima g''' $\approx_t$ g' takav da M, ⟨t'', g'''⟩, t ⊨ $\neg P$

To pak znači da ima t'' za koji ⟨t'', g''⟩ $\in$ V(P), i za koji ⟨t'', g'''⟩ $\notin$ V(P).

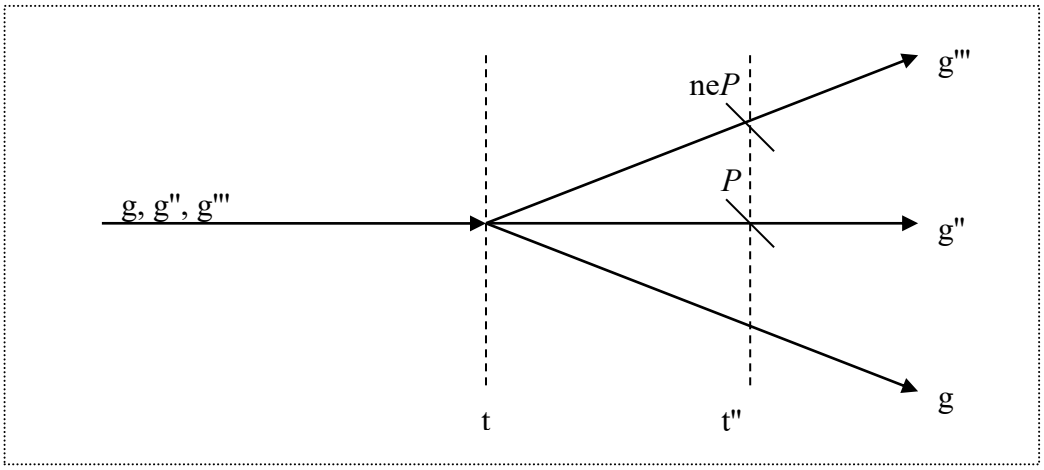

U nove oblike i dublju strukturu budućih protuslovlja (kod „nužnih“ predmeta) možemo ući ako logiku proširimo u logiku prvoga reda. Tu, naime, razlog budućih protuslovlja možemo potražiti u strukturi samih predmeta, opisanoj kao složaj likova (istoga predmeta), koji su svi istovrijedni u prošlosti i sadašnjosti, ali se mogu razdvojiti u budućnosti. Predmet, kao budući predmet, dolazi sam sa sobom u protuslovlje na način da u protuslovlje dolaze različiti likovi toga predmeta. Primjerice, kad je riječ o istome predmet jednom kao (svome) uzroku, drugi put kao (svome) učinku, ili pak jednom kao slobodnome činitelju, drugi put kao danome determiniranome predmetu. Likovi koji su u prošlosti i sadašnjosti bili istovrijedni, a u budućnosti se razdvajaju, dobivaju u budućnosti međusobno različita i protuslovna svojstva, čineći, međutim, smislenu međuodnosnu (i interakcijsku) cjelinu.

Jezik proširujemo na uobičajen način predmetnim konstantama (c_1, c_2, ...), predmetnim varijablama (x_1, x_2, ...), n-mjesnim prirocima (P^n_1, P^n_2, ...), količiteljem $\forall x$ ($\exists x$ je pokrata za $\neg\forall x\neg$), znakom istovjetnosti, te odgovarajućim novim oblicima formula.

DEFINICIJA 3 *MM*-model prvoga reda $M = \langle T, <, G, \approx, L, \cong, V\rangle$. Pritom se T, <, G i $\approx$ određuju analogno iskaznomu *MM*-modelu, a

i) L je neprazan skup (predmetnih likova)

ii) $\cong \subseteq T \times L \times L$ (relacija „istovrijednosti“ u vremenu među likovima), pri čem

a) $l \cong_t l$

b) ako $l' \cong_t l$ i $t' < t$, onda $l' \cong_{t'} l$

(neformalno, $l' \cong_t l$ znači da je lik l' istovrijedan liku l do trenutka t)

iii) V je funkcija vrjednovanja takva da (ako je c predmetna konstanta)

$V(c) \subseteq L$, pri čem za neki l, $l \in V(c)$ i

$l' \in V(c)$ akko $l' \cong_t l$ za neki t

$V(P^n, t, g) \subseteq L^n$, s time da

$g' \approx_t g$ i $t' \leq t \Rightarrow \langle l_1, ..., l_n\rangle \in V(P^n, t', g)$ akko $\langle l_1, ..., l_n\rangle \in V(P^n, t', g')$

$l' \cong_t l$ i $t' \leq t \Rightarrow$ za bilo koji g, $\langle l_1, ..., l, ..., l_n\rangle \in V(P^n, t', g)$ akko $\langle l_1, ..., l', ..., l_n\rangle \in V(P^n, t', g)$

Vrjednovanje varijabla, v, preslikava svaku varijablu u podskup skupa L, s time da (kao i kod vrjednovanja predmetnih konstanata) vrijedi: ako $l' \cong_t l$ za neki t i $l \in v(x)$, onda $l' \in V(x)$.

Pojam istinitosti poopćavamo u pojam zadovoljenosti jer se odnosi i na otvorene formule. Zadovoljenost konjunkcije i disjunkcije sada ostavljamo standardnima, a uvjet moguće protuslovne budućnosti postavljamo u same predmete (likove) i definiramo ga prvim slučajem, koji se odnosi na jednostavne formule oblika $Pa_1...a_n$. 'a' je metavarijabla za predmetne konstante i predmetne varijable.

Definicija 4 [*MM*-zadovoljenost prvoga reda, $\vDash$]

1)

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash Pa_1...a_n$ akko ima $l_1 \in |a_1|^{M,v}$, ..., i ima $l_n \in |a_n|^{M,v}$ takvi da za neki $l_1' \cong_{t'} l_1$, ..., i neki $l_n' \cong_{t'} l_n$, $\langle l_1', \ldots, l_n'\rangle \in V(P, t, g)$

b) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg Pa_1...a_n$ akko ima $l_1 \in |a_1|^{M,v}$, ..., i ima $l_n \in |a_n|^{M,v}$ takvi da za neki $l_1' \cong_{t'} l_1$, ..., i neki $l_n' \cong_{t'} l_n$, $\langle l_1', \ldots, l_n'\rangle \notin V(P, t, g)$

2)

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash a_1 = a_n$ akko za svaki l_1 i l_2, $l_1 \in |a_1|^{M, v}$ akko $l_2 \in |a_n|^{M, v}$

b) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg a_1 = a_n$ akko $M, \langle t, g\rangle, t' \nvDash a_1 = a_n$

3)

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \varphi \wedge \psi$ akko $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \varphi$ i $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \psi$

b) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg(\varphi \wedge \psi)$ akko $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg\varphi$ ili $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg\psi$

4)

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \varphi \vee \psi$ akko $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \varphi$ ili $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \psi$

b) $M, \langle t, g\rangle, t \vDash \neg(\varphi \vee \psi)$ akko $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg\varphi$ i $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg\psi$

5) i 6) analogni su iskaznim slučajima 4) i 5) Definicije 2.

7)

a) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \forall x\, \varphi$ akko za svaki $l \in L$, $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \varphi[v_{[l/x]}]$

b) $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg\forall x\, \varphi$ akko za neki $l \in L$, $M, \langle t, g\rangle, t' \vDash \neg\varphi[v_{[l/x]}]$

PRIMJER 3

$M, \langle t, g\rangle, t' \vDash F(Pc \wedge \neg Pc)$

$\Leftrightarrow$ za svaki $g' \approx_t g$ ima $t'' > t$ takav da $M, \langle t'', g'\rangle, t \vDash Pc \wedge \neg Pc$

I nadalje, $M, \langle t'', g'\rangle, t \vDash Pc \wedge \neg Pc$

$\Leftrightarrow$ $M, \langle t'', g'\rangle, t \vDash Pc$ i $M, \langle t'', g'\rangle, t \vDash \neg Pc$

$\Leftrightarrow$ ima $l \in V(c)$ takav da za neki $l' \cong_t l$, $l' \in V(P, t'', g')$ i

ima $m \in V(c)$ takav da za neki $m' \cong_t m$, $m' \notin V(P, t'', g')$

Pritom može vrijediti i $l = m$, jer se l' i m' mogu razlikovati u trenutku t, iako su prije, u trenutku t', bili istovrijedni.

Primijetimo sada da ni za prošlost zakoni istovjetnosti, isključenoga srednjega i neprotuslovlja ne vrijede bezuvjetno, nego samo ukoliko se prošlost ne odnosi opet na budućnost, kao u rečenicama tipa $PF(\varphi \wedge \neg\varphi)$ ili $P(F\varphi \vee \neg F\varphi)$.

U vremenskologički jezik možemo uključiti i djelatelj N („sada“). Tada u model treba uvesti još jedan član, s, sadašnjost (Ciprina „zbiljska“ sadašnjost), koja je inače jedan od članova T, te zadovoljenost (istinitost) formule $N\varphi$ definirati ovako:

$M, \langle t, g\rangle, t'' \vDash N\varphi$ akko $M, \langle s, g\rangle, t'' \vDash \varphi$[15]

$M, \langle t, g\rangle, t'' \vDash \neg N\varphi$ akko $M, \langle s, g\rangle, t'' \vDash \neg\varphi$

Dok bilo koja formula koja kao takva uvijek znači i neku moguću sadašnjost (onu u trenutku t, u grani g), $N\varphi$ znači upravo zbiljsku („rigidnu“) sadašnjost (formalno određenu modelom), koja je kroz cijelu formulu u kojoj se javlja, za izabrani model nepromijenjena.

Gornjom analizom modela vremena ne želimo reći da je *vrijeme* Ciprinih *Metamorfoza* upravo taj model vremena, nego samo to da je taj model (jedan) *model* vremena Ciprinih *Metamorfoza*. Pritom imamo na umu nešto slično onomu što Cipra zove „intelektualnom diferencijom“ pojma i predmeta. Model je u tehničkome smislu formalan, ali je u filozofijskome smislu sadržajno motiviran. Ideja je naime da se model izgradi upravo, koliko

[15] Usp. članak U. Meyer, *‘Now’ and ‘then’ in tense logic*, izlazi u „Journal of Philosophical Logic“, koji uključuje i sadašnju diskusiju problematike. Za ranu diskusiju o „sada“ u vremenskoj logici usp. primjerice u A. N. Prior, *‘Now’*, u: *Papers on Time and Tense*, Oxford University Press, Oxford 2003.

je moguće, pogledom i uvidom u Ciprin pojam i teoriju vremenu, kako bi se omogućila njezina provjera i daljnje ispitivanje.

Zanimljivo je primijetiti određenu razliku u Ciprinim karakterizacijama novoga mišljenja i jezika za koje se zalaže. U *Vidicima jezika* i *O genezi čovjekove povijesti* Cipra je govorio o sličnost novoga puta spoznavanja mitologiji, te je isticao njegov „poetički“, a odbacivao „logički“ karakter.[16] Poslije je, međutim, zbog zapadanja u „mitopoetičko imaginiranje i znamenovanje“ kritizirao Heideggera (256/280). U *MM*, iako često govori o ograničenjima logike u tradicionalno-klasičnome smislu, Cipra ističe i logičnost (nije više u prvome planu poetičnost) novoga pristupa, tražeći, štoviše, preispitivanje i transformaciju „aristotelovske logike“ u „novu logiku“ (ne-klasičnu) „bivstvenoga mišljenja“ (330-331 b. 46/234 bilj. 47):

> „Jedna nova logika, jedan novi um danas su nesumnjivo na putu i očekuju da budu od nas ozbiljeni.“ (323 bilj. 45/231 bilj. 46)

2.4 Simetrija i broj sedam

Ciprina teorija vremena sadrži karakterističnu ideju simetrije prošlosti i budućnosti, te broja sedam kao mjere vremena i „vremenske periodizacije“. Te značajke Ciprine teorije vremena stoje u najužoj vezi s logikom i metafizikom. Naime, kako vidimo iz *MM*, bivanje u vremenu odvija se u rasponu logičko-metafizičkih mogućnosti, najopćenitije: između bitka i ništavila (261/286), te ih iscrpljuje ispunjavajući „cjelinu bivstovanja“ (173/187).

Prema Cipri, „ja sada“ uvijek je između bitka i ništavila, te iz prošloga (nužnoga) bitka vodi u budući (slobodan) bitak u razlici ili suprotnosti prema ništavilu. Dobivamo najopćenitiju simetriju prošlosti i budućnosti, jer bitak jest i prije i poslije „sada“, no onaj prije „sada“ je nužan, a onaj poslije „sada“ slobodan i jedini stvaran (ako „sada“ shvatimo samo kao mogućnost). No Cipra ističe i određeniju simetričnost između prošlosti i budućnosti, u smislu da budućnost nije proizvoljna, utopijska (nije prazan prostor za naše „želje, snove i projekte“),

[16] U *O genezi...* i u *Vidicima jezika* problem „temporaliziranja logosa“ i „estetiziranja pojma“, potrebnih kako bi se došlo do novoga načina spoznavanja („instrumenta za spoznavanje povijesti“), Cipra razrješuje pomoću „puta intuicije“ („najdublji organ povijesne spoznaje“). Taj je put Cipra tada odredio kao iskustvo koje je nasličnije „poetičkom iskustvu“. Usp. *O genezi čovjekove povijesti*, „Encyclopadeia moderna“, 6/1971, str. 10-16,(str. 12), *Vidici jezika*, „Pitanja“, 3/1971, str. 131-142 (str. 132).

nego je „preoblikovana određena prošlost“. To još uvijek ne znači da je budućnost potpuno određena prošlošću – Cipra govori o alternativama u trenutku „sada“: preoblikovati prošlost, „padati natrag u prošlost“ ili opetovati trenutačnu sadašnjost (262/286-287). Iako nije u potpunosti određena prošlošću, budućnost je u nekim, i to bitnim značajkama ipak ograničena prošlošću.

Kako proizlazi iz *MM*, te se predodređene značajke čak mogu otkriti logičko-dijalektičkim putem. Odnosno obratno, bitne se značajke nekoga prošloga razdoblja R mogu otkriti logičko-dijalektički pomoću simetrije razdoblja R prema razdoblju R' koje mu je u prošlosti, ili prema razdoblju R" koje je činilo njegovu budućnost. Ono što u tu svrhu još nedostaje, to je neka mjera koja određuje koliko je vremena potrebno da se te i te značajke preslikaju u svoje određene simetrične slike. [17] Cipra pokazuje, u povezanosti s logičko-dijalektičkom metodom (kako ju je rabio Platon) kako je inherentna mjera vremena broj sedam. Ponajprije, i najkraće rečeno, logičko-dijalektička metoda rezultira, općenito, četverostrukom podjelom pojma. Razvoj u vremenu odgovarajućih četiriju stupnjeva, međutim, obuhvaća obosmjerni prolazak kroz sva četiri stupnja, od prvoga do četvrtoga i nazad, što ukupno čini sedam stupnjeva.

Pojasnimo konkretnije kako od četverostruke logičke razdiobe dolazimo do broja sedam kao mjere vremena, polazeći od Platonova dijaloga *Parmenid*, kako ga Cipra analizira u *MM*.

I. Prema Cipri, dijalektika Jednoga iznesena u tome dijalogu, najprije je „logička igra“, ima „skroz logičko-dijalektičku“ formu, „nosi jedan izrazito formalističan karakter“ (151/165).
II. Nadalje, upravo taj „formalizam“ dopušta supstituciju metafizičkih ili nemetafizičkih pojmova (umjesto Jednoga, koje je dano kao primjer) kako bi se razvila cijela logika-dijalektika upravo toga pojma – Cipra uzima za primjer svoj središnji metafizički pojam „sopstvo“ (151/165).
III. Naposljetku, razvoj Jednoga/sopstva u vremenu prolazi iste logičko-dijalektičke stupnjeve, no ne staje na zadnjem analitičkome stupnju, nego se vraća istim putem, kroz iste stupnjeve, u suprotnome smjeru.

[17] Nije teško uočiti kako je za simetričnu podjelu vremena dostatan (gore spomenuti) pojam „gustoga“ vremena.

Tako se cjelina „bivstvovanja“ (ako Jedno/sopstvo jest), o kojoj u *Parmenidu* govore hipoteze 2-5, prema Cipri, iscrpljuje prolaskom četiriju odgovarajućih bivstvenih stupnjeva (četiri hipoteze od šeste do devete, stoje pak pod uvjetom da Jedno/sopstvo nije) i povratkom nazad, obratnim redoslijedom, kroz prva tri stupnja, što ukupno daje sedam stupnjeva.

Cipra na drugim mjestima govori o „hijerarhijskoj ljestvici bića koju mišljenje samim sobom postulira i ustanovljuje“ (131/144), a koja obuhvaća četiri stupnja: od bivstvenoga bića, preko nebivstvenoga bića i nebivstvenoga nebića, do bivstvenoga nebića. Ta je ljestvica „nužni uvjet mogućnosti istine mišljenja“ (131/144). Prolazak i povratak u vremenu kroz ta četiri stupnja daje sedam stupnjeva razvoja „bića u cjelini“ (264/289-290).

Spomenimo u vezi s logičko-dijalektičkim apriorizmom koji je očit iz gornjega, i Ciprinu napomenu o četirima stupnjevima pričina (ako Jedno/sopstvo nije), kako ih Platon u *Parmenidu* razvija u hipotezama 6-9. Naime čista logičko-dijalektička analiza opće pretpostavke „ako sopstvo nije“ omogućuje uvid u pričin (apsolutno postavljanje jastva nasuprot bivstvovanju), koji kao fenomen „pored i mimo bivstvujućega svijeta“ još uopće ne mora biti (niti je Platonu bio) poznat. Cipra kaže:

> „Kao što matematika otkriva neke zakonitosti mnogo ranije nego što se uopće može slutiti koje je područje njihove realne primjene, tako je i dijalektika ovdje pokazala da može, strogo vođena, čisto misaonim putem opisati fenomene koji kao takvi još uopće nisu prepoznati.“ (165/179).

Simetrija i broj sedam kao mjera vremena više su *logičko-heuristična* nego logičko-deduktivna sredstva spoznavanja. Ispitujući neku pojavu kako se razvija u vremenu, simetrija i broj sedam upućuju nas kako i gdje tražiti pojedine faze razvoja, između čega tražiti sličnosti (istovjetnosti i razlike), te nas, napokon, podsjećaju da potražimo logičko-dijalektičku dijerezu koja leži u temelju razvoja pojave.

Vratimo se još malo dijalogu *Parmenid*. Završetak dijaloga, navedimo gu u Ciprinoj parafrazi, kao da najavljuje „novu logiku“ u kojoj klasični logički zakoni više nemaju bezuvjetno važenje:

„Bilo da sopstvo bivstvuje ili da ne bivstvuje, ono i ne-sopstvo – kako se čini – u njihovom odnosu prema sebi i u njihovom uzajamnom odnosu, na sve načine, to sve jest i nije, i pričinja se i ne pričinja. To je savršena istina.“ (172/186)

Cipra objašnjava tu začuđujuću formulaciju (jer doslovce vrvi protuslovljima) time što stoji pod dosegom djelatelja „kako se čini“ (što bi trebalo upućivati na razliku prikaza istine od same istine). U svakome slučaju, pod „kako se čini“ doista stoje protuslovlja, i ona se razrješavaju prolaženjem logičko-dijalektičkoga puta u ispitivanju zadanoga pojma (sopstvo). Drukčije rečeno, Platonov logičko-dijalektički put daje jednu ne-klasičnu, „parakonsistentnu“ logiku, već i prije nego što je logika primijenjena na vrijeme, i to, kako je očito, na temelju hipotetičnosti pojedinih teza u logičko-dijalektičkome ispitivanju, a u cjelini ipak iscrpljujući istinu.[18]

3. Ciprino djelo u vremenu

U sažetome pogledu na Ciprin život i djelo primijenit ćemo Solonovu razdiobu čovjekova života na sedmogodišnja razdoblja, periodizaciju koju rabi i Cipra poopćavajući ju i primjenjujući na povijest filozofije. Cipra je gotovo ispunio svih deset sedmogodišnjih razdoblja, a samo njegovo filozofijsko djelo proteže se upravo kroz sedam posljednjih razdoblja.

U razdoblju Ciprina života (1940. – 2008.) središte, os simetrije, pada u godinu 1975. (ako računamo punih deset sedmogodišta, odnosnu u 1974., ako računamo doslovne godine Ciprina života), a to je godina obrane *Metamorfoza metafizike* kao doktorske disertacije. Vrhunac (akme) očito je u znaku izrade *Metamorfoza*, koje su potom i objavljene 1978., tj. u znaku je izgradnje duhovno-znanstvene filozofije. Podređena os simetrije drugoga razdoblja (nakon 1975.) pada u 1992. (u 1991. prema stvarnim godinama života), a to je vrijeme kad se Cipra okreće temama „duha kršćanstva“ i kršćanske filozofije, nakon završetka razdoblja šutnje i, potom, nekoliko karakterističnih radova koji ciljaju na destrukciju nihilizma i zla.

[18] Takva hipotetična parakonsistentna logika trebala bi biti zametak ne-klasične logike vremena za kakvu smo gore definirali modele, i vjerojatno je inačica diskusijske logike (S. Jaśkowski, 1948/1969), gdje se „teze“ dokazuju iz međusobno nekonsistentnih hipoteza (takve „teze“ stoga nisu isto što i poučci neke jedinstvene konsistentne teorije).

Uzmemo li Ciprino djelo kao samostalnu, zaokruženu vremensku cjelinu, otvara se drugi, komplementaran pogled. Ciprino filozofsko djelo smješta se u razdoblje koje počinje s trećim sedmogodištem, dakle 1961. – 2008., te se ukupno proteže kroz sedam Solonovih sedmogodišta. Kako je Cipra u svojoj periodizaciji povijesti filozofije pojedina velika razdoblja podijelio upravo na sedam (ali stogodišnjih) podrazdoblja (alternativno, velika razdoblja dijeli na deset sedamdesetgodišnjih razdoblja), ima smislu i ovdje analogno primijeniti njegovu karakterizaciju pojedinih od sedam razdoblja (početci, prvi uspon, prva kriza, akme, druga kriza, drugi uspon, završetak). Evo sumarne karakterizacije pojedinih razdoblja.

(i) 1961. – 1968. Radi se o nekoliko članaka u kojima Cipra, započinjući svoje filozofijsko djelo, određuje filozofiju kao cjelovito znanje (u „logičkoj formi“ sistema) s teorijom vrijednosti kao bitnim dijelom, i ujedno kao prevratno („revolucionarno“), kritičko mišljenje, gdje se „neograničena sloboda duha“ povezuje sa životnom praksom. Na tim osnovama Cipra ulazi u kritiku novovjekovne znanosti i tehnike, nihlističnoga duha vremena, kao i nekih aspekata marksizma. Tu su sadržani i prvi obrisi filozofije vremena.[19]

(ii) 1968. – 1975. Glavni motivi prvoga razdoblja očuvani su (simetrično) u drugome razdoblju, koje predstavlja „prvi uspon“, te su razvijeni do pune forme jedne cjelovite filozofije – primjerice, „revolucija mišljenja“, koja je već u prvome razdoblju bila povezana sa „slobodom duha“, sada je dobila duhovno-znanstveni, antropozofijski okvir. Motiv vrijednostî prepoznajemo sada u (super)transcendentalima (kamo je uključena i sloboda). Glavno je postignuće izgradnja duhovno-znanstvene filozofije, prije svega u disertaciji *Metamorfoze metafizike*, na pretpostavkama analiza grčke filozofije i drugih glavnih postaja u povijesti filozofije, i pod antropozofijskom inspiracijom, s cjelovitom „metafizikom vremena“, primijenjenom na povijest filozofije shvaćenu kao povijest istine. No i ta duhovno-znanstvena filozofija rezultat je jednoga razvoja („uspona“) unutar samoga drugoga razdoblja, koje počinje mogućom obnovom Aristotelove kontemplacije (kao najvišega oblika čina) kroz Heideggerov egzistencijal smrti, a u suprotnosti prema nihilizmu „apsolutne prakse“,[20] i kreće se kroz antropozofiju Rudolfa Steinera, vlastitu Ciprinu koncepciju intuitivnoga organa

[19] Osobito u članku *Ponoćni koncert*, „Kritika“, 1963, str. 102-106. Zahvaljujem ovom prilikom Bojanu Marottiu, koji me je uputio na taj važan Ciprin članak.
[20] V. *Kontemplacija i čin*, „Praxis“, 7/1970, str. 362-371.

spoznaje (s temporaliziranim logosom i estetiziranim pojmom, u sličnosti s poetičkim iskustvom), i, napokon, kroz Šri Aurobinodovu integralnu jogu.

(iii) 1975. – 1982. Uočava se, uz doslovnu, i karakteristična negativna simetrija ovoga razdoblja („prva kriza“) prema prethodnomu: objavljivanje *MM* (1978. godine; jedan odlomak 1976. u „Encyclopaedia moderna“) i odmah nakon toga profesionalna kriza. Cipra doživljava nepriznavanje u dogmatskoj i isključivoj profesionalnoj sredini (čast izuzetcima!); rezultati prethodnoga razdoblja, tako recipirani, doslovno uzrokuju lom u njegovoj profesionalnoj karijeri i radu. Napokon, Cipra radikalno razvija odbojnost prema heideggerovskoj filozofiji (1979. god.),[21] u suprotnosti prema vlastitu pokušaju pozitivnoga stava prema Heideggerovu egzistencijalu smrti početkom razdoblja (ii) – u sredini između tih dvaju trenutaka stoji iznalaženje alternative Heideggeru u N. Hartmannu.[22]

(iv) 1982. – 1989. Može djelovati iznenađujuće da upravo u ovo razdoblje pada središte Ciprina djela promatranoga kao zasebna cjelina (i to analogno povijesnofilozofijskoj „akme“). Prvi dio toga razdoblja potpuna je šutnja, a drugi je „destrukcija destrukcije“: suočenje s krajnjim iracionalističkim i nihilističkim konsekvencijama Heideggerova „mišljenja“ (1986.), s determinističkim, dezindividuirajućim konsekvencijama averoizma,[23] s voluntarističkim, pesimističnim konsekvencijama njemačkoga idealizma,[24] i zatim okretanje prema pozitivnome: um, metafizika i njezina povijest (povratak *Metamorfozama*)[25], individualna čovjekova sloboda. Znakovito je (zbog razumijevanja zaokreta prema kršćanskoj filozofiji koji je poslije uslijedio) da je tu u jednome trenutku prosinuo i radikalan „kršćanski antropocentrizam“ (izveden iz Tome Akvinskoga), kao i kršćanski europocentrizam.[26] Ne možemo ne uočiti ovdje podudarnost s Ciprinom općom karakterizacijom bivanja u vremena kao puta „od bitka do ništavila“ i natrag – kao da je upravo u ovome razdoblju dosegnuta točka suočenja s ništavilom i izvršen obrat nazad prema bitku. A upravo u sredinu ovoga razdoblja treba i staviti os simetrije preko koje se lomi cijelo Ciprino djelo.

---

[21] *Kao da nas samo još jedan Heidegger može spasiti?*, „Filozofska istraživanja“, 6/1986, str. 523-528.
[22] 1976. izlazi Ciprin prijevod, s njegovim pogovorom, Hartmannova *Priloga zasnivanju ontologije* (CKD, Zagreb).
[23] *Put grčke filozofije od Edese (484) do Toleda (1150)*, „Godišnjak za povijest filozofije“, 4/1986, str. 45-52.
[24] *Schopenhauer i njemački idealizam*, „Filozofska istraživanja“, 8/1988, str. 149-156.
[25] V. *Kao da nas ...*, str. 528.
[26] V. *Put grčke filozofije....*

(v) 1989. – 1996. U usporedbi prema simetričnome razdoblju (iii) („prva kriza“), gdje se radilo o pitanju očuvanja i opstanka stare, već pronađene filozofije, sada možemo govoriti o „drugoj krizi“, gdje se radi o potrazi za novom filozofijom. U nizu radova (dio u suautorstvu sa suprugom Katarinom Cipra) Marijan Cipra traži spas za filozofiju i čovjeka nihilističkoga doba kroz kršćanstvo i kršćanske uzore. Karakterizaciju (prema *MM*) „druga kriza“ nipošto ne treba shvatiti vrijednosno, nego prije u smislu katarze i traženja puta prema jedinstvu filozofije i kršćanske teologije („filoteosofija“),[27] filozofije i „duha kršćanstva“ .[28] Nihilističnomu znanstveno-tehničkomu svijetu, kao i „bitku za smrt“ „od smisla bitka i od Boga napuštene egzistencije“, Cipra suprotstavlja kristocentrično shvaćanje čovjekove autentičnosti, sa osobnošću i slobodom u smislu neovisnosti prema svijetu i ujedno beskrajne ovisnosti o Bogu.[29]

(vi) 1996. – 2003. Cipra objavljuje većinu završnih sintetičkih djela, tako da s punim pravom možemo govoriti o „završnome usponu“. Simetričnost prema razdoblju (ii) („prvi uspon“) očituje se najdoslovnije u drugome izdanju *MM* (1999., povratak na *MM* najavljen je, kako je spomenuto, 1986). No *Predgovorom* (datiranim 1997.) to je djelo stavljeno u kristocentrični kontekst, u kojem čini jedinstvo s knjigom *Misli o etici*[30] (v. *Predgovor* za 2. izd. *MM*, gdje je na kraju riječ o „iščekivanju“ jedne „kristocentrične metafizičke etike“ u kojoj bi se ujedinile filozofija i kršćanska vjera, str. 8). Izlaze *Uvod u filozofiju* („Kolo“, 2001., poslije kao knjiga) i *Temelji ontologije*.[31] U simetričnoj preobrazbi koja se očituje u ovome „završnome usponu“ u odnosu na „prvi uspon“, a prema obziru na promjene u međufazama, uočljive su i sljedeće razlike prema filozofiji „prvoga uspona“: umjesto metafizike i duhovne znanosti kao antropozofije na temelju čovjekove samoobjave, sada se izjednačuju metafizika i filozofijska teologija i to kroz dijalog filozofije i vjere (kristocentričnost); umjesto bitka gotovo izjednačenoga s vremenom, sada bitak sam „nikako nema vremenske odredbe“ (*Temelji ontologije*, str. 31) i prije svega je vječan („vrijeme ja samo privid vječnosti i nema u sebi ništa bivstvujuće“, *Misli o etici*, str. 131); iako je i dalje jasno da se filozofija „uvijek drukčije manifestira kroz svoju povijest“, filozofija je sada shvaćena ponajprije kao jedna i vječna (philosophia perennis) (*Temelji ontologije*, str. 142); sama metafizika (bila to ona antropofanijska iz *MM*, ili kristocentrična iz ove faze) dopunjena je normativnom

[27] *Bog filozofije*, „Filozofska istraživanja“, 13/1993, str. 911-916. V. str. 915.
[28] Imajmo na umu da je Cipra i kršćansku mistiku u *MM* uvrstio u „drugu krizu“ srednjovjekovne filozofije, kao što je i islamsku mistiku uvrstio u „prvu krizu“ (273/299, 271/297).
[29] *Autentično biti*, „Filozofska istraživanja“, 15/1995, str. 585-590.
[30] *Misli o etici*, Školska knjiga, Zagreb 1999.
[31] *Temelji ontologije*, Matica hrvatska, Zagreb 2003.

(vrijednosnom), kristocentričnom etikom. U taj završni uspon pripada, primjerice, i suautorski rad s Katarinom Cipra o Edith Stein,[32] koja je, uz N. Hartmanna,[33] za Cipru druga, i to kršćanska alternativa Heideggeru.

(vii) 2003. – 2008. Cipra, u konceptualnome nastavku na prethodno razdoblje, objavljuje *Spoznajnu teoriju*,[34] i ponovno, kao knjigu, *Uvod u filozofiju*.[35] Time je dovršena svojevrsna disciplinarna tetralogija u koju bismo ubrojili novoobjavljene knjige dvaju posljednjih razdoblja: *Uvod u filozofiju*, *Spoznajna teorija*, *Temelji ontologije* i *Misli o etici*. Tu tetralogiju možemo promatrati i kao Ciprin pandan, s razlikama kako smo iz gore naznačili, njegovim *Metamorfozama metafizike* (koje su i same, prema *Predgovoru* 2. izdanju, bile planirane kao povijesnofilozofijska tetralogija). Početna Ciprina ideja filozofije kao cjelovita, sustavnoga i vrijednosnoga znanja, u najužoj vezi sa životnom praksom, ostvaruje se ovdje kroz kršćansku „vječnu filozofiju“, kroz filozofijski povratak umu, koji odgovara religijskomu povratku Bogu (usp. *Teorija spoznaje*, str. 141).

Sve su to tek početne naznake unutrašnjih simetrija pomoću kojih se pogledu mogu otvoriti inače možda skrivene dimenzije, svojstva i međuodnosi Ciprina filozofskoga djela.

[32] *Edith Stein: konačni i vječni bitak*, „Marulić“, 32/1999, str. 457-463.
[33] Još je jedan Ciprin prijevod Hartmanna, *Etika*, objavljen 2003. godine (Ljevak, Zagreb).
[34] *Spoznajna teorija*, Matica hrvatska, Zagreb 2007.
[35] *Uvod u filozofiju*, Matica hrvatska, Zagreb 2007.